

Helyzetkép a hazai városhálózat második vonaláról

**Rechnitzer J. – Berkes J. (szerk.) (2021): Nagyvárosok Magyarországon.
Ludovika Egyetemi Kiadó, Budapest**

Molnár Ernő

A recenzió tárgyát képező könyv egy 2017–2018-ban megvalósított *nagyváros-kutatási projekt* gyümölcse. Bár a szerkesztők felhívják a figyelmet arra, hogy az eredeti kutatási tervnek csak egy részét sikerült megvalósítani (a terepi munkák jelentős része elmaradt), a vizsgálat így is nagy formátumú. Egyrészt, súlyt kölcsönöz a kezdeményezésnek a *nyolc vidéki nagyváros összehasonlítására* irányuló törekvés, mely a városhálózat egészével foglalkozó, többnyire kvantitatív elemzések, illetve az egy-egy várost esettanulmány keretében feldolgozó, kvalitatív elemeket is magába foglaló kutatások közé helyezi az írást. Másrészt, kiemelendő a munkába bevont „helyi erőkből” felépülő, gyakorlatilag *országos kiterjedésű kutatói hálózat*, mely lehetővé tette a résztvevők terepi ismereteinek, korábbi kutatási tapasztalatainak hasznosítását, egyszersmind közös ügygyé léptette elő a vidéki nagyvárosok fejlődési pályáinak elemzését.

De miért is izgalmas téma a *nagyvárosok kutatása* a 2010-es és 2020-as évek Magyarországon? Szakmai környezetben már-már közhelyszerű a megállapítás, miszerint – különböző, itt most nem részletezendő okokból – *hiányzik hazánkban a városhálózat második szintje*: Budapestet valójában harmadik vonalbeli városok követik a településhierarchiában. E helyzetből következően talán többet várunk a nagyvárosainktól annál, mint amire nagyságrendjükből és erőforrásaikból – területi tőkéjükből – adódóan képesek, és ezért a magyar településhálózatban ezen a szinten lehet a legnagyobb *szakadék a várakozások* (fejlesztési célok) *és a realitások között*. Másrészt, a modern területfejlesztés kezdetétől a vidéki nagyvárosok többé-kevésbé a beavatkozások fókuszában álltak Magyarországon. A fejlesztéspolitika hiányosságai és gyakori változásai – ha úgy tetszik: következetlenségei – ezért valószínűleg e települések mindenkori fejlődésében csapódnak le a leglátványosabban. Ez a *fejlesztéspolitikai kitettség* ráadásul az elmúlt közel két évtizedben európai dimenzióban is értelmezhető (EU „városközpontúsága”).

A könyv célkitűzéseiben mértéktartó: a fejlődési pályák felvázolásával „adalékokkal” kíván szolgálni a nagyvárosok dinamikájának megértéséhez. A kötet *hét tematikus és nyolc városi tanulmányból* épül fel. Előbbiek a hazai nagyvárosi fejlődés sajátosságait (Rechnitzer János) és a kapcsolódó kutatások fontosabb eredményeit (Rechnitzer János), a nagyvárosok gazdasági (Rechnitzer János) és társadalmi szerkezetét (Szirmai Viktória, Schuchmann Júlia), a városi kormányzás (Fekete Dávid), a területhasználat (Csapó Tamás) és a kulturális potenciál (Rechnitzer Zsófia) helyzetét tekintik át. Leginkább itt sikerül meghaladni az elemzés erős *gazdasági fókuszát*, mely a városi tanulmányoknál különösen szembetűnő. A munka *összehasonlító jellegét* erősíti a kötet végén elhelyezett ábrarozat, mely a nyolc település néhány kiragadott adatát (lakónépesség száma, munkanélküliségi ráta, egy adófizetőre jutó SZJA-alapot képező belföldi jövedelem, összes vállalkozás száma, bruttó hozzáadott érték egy alkalmazottra, működő vállalkozások nemzetgazdasági ágazatok szerint) mutatja be különböző időmetszetekben. Minden egyes nagyvárosról külön *esettanulmány* is készült. Debrecen (Kozma Gábor, Molnár Ernő), Győr (Rechnitzer János, Berkes Judit), Kecskemét (Kanalas Imre), Miskolc (Józsa Viktória), Nyíregyháza (Filepné Nagy Éva), Pécs (Rácz Szilárd, Kovács Sándor Zsolt, Horeczki Réka), Szeged (Vida György, Lengyel Imre) és Székesfehérvár (Baranyai Nóra) bemutatása nagyjából *egységes szerkezetben* valósul meg. A szerzők kitérnek a városok múltjára, a városfejlődés alapjaira és szakaszaira, a rendszerváltás utáni fejlődési pályákra és a háttérükben meghúzódó folyamatokra, valamint tesznek jövőbeli kitekintést is. A közös szempontok mellett is céljuk elsősorban a *helyi specifikumok* megragadása.

A tanulmánykötet egyik fontos üzenete a nagyvárosok fejlődésének *földrajzi és történelmi kontextusba ágyazottsága*. Valamennyi esettanulmány hosszabb-rövidebb visszatekintéssel, a településfejlesztő energiák számbavételével kezdődik. A nyolc nagyváros esetében eltérő mélységekbe nyúló *gyökerek*, részben más-más *dinamikus korszakok* jellemzőek, ahol a szélsőségeket egyrészt a – római alapok figyelmen kívül

hagyásával is – több mint ezer éves egyházi és világi igazgatási funkciókkal rendelkező, nyugat-európai városfejlődési modellhez közelebb álló dunántúli nagyvárosok, másrészt a mezővárosi rangját is csak a 18. század végén elnyert Nyíregyháza képviselik. A mai *nagyvárosi keretek* (népesség, gazdaság és regionális szerepkörök koncentrációja) kialakulásához – városenként változó mértékben – hozzá tett a dualizmus korszaka, a két világháború közötti időszak és az államszocialista rendszer is. Utóbbi éra részeként külön kiemelésre kerül az Országos Településhálózat-fejlesztési Koncepció, melynek gyakorlati alkalmazása az 1970-es években (fejlesztési források kiemelt településekre koncentrálása „ellenpólusok” képzése céljával) e kiemelt felsőfokú és felsőfokú központként kategorizált városok mai nagyságrendjének kialakulásához vezetett. A nagyvárosok rendszer-váltás utáni helyzetét – gazdasági bázisuk válsága mellett – a gyakori (fejlesztés)politikai szemléletváltásokból fakadó *változó szerepek* is bizonytalanná tették. Voltak regionális igazgatási centrumok, fejlesztési régiók központjai, növekedést generáló pólusok, a decentralizáció alanyai és megyéktől független fejlesztések helyszínei: kisugárzásukat a régiók és megyék közti szereposztás mindenkor változása jelentős mértékben befolyásolta. A régióközpontú területfejlesztés (önálló regionális operatív programokkal és Pólus Programokkal) és egyes közigazgatási intézmények regionalizációja a *nagyvárosi funkciók kiszélesítésére* tett kísérletként is értelmezhető, mely azonban lassan elhalt az inga megyék irányába történő visszalendülésével, és – a megyei jogú városok jóval szélesebb körének egységes kezelése miatt – a településhálózaton belüli fókuszáltság csökkenésével. Részben ez a változékonyság is indokolja a *nagyvárosok többlépcsős lehatárolását* a „keménymagot” képező, hagyományos regionális központoktól a megyei jogú városok legtágabban lehatárolt, 23 települést tömörítő csoportjáig. A könyv a különböző korszakok egymásra építő városfejlődését a *területi tőke* folyamatos gyarapításaként értelmezi, mely megteremti a mindenkor megújulás lehetőségét. Utóbbi megközelítés is jelzi, hogy – bár nem valósul meg maradéktalan következetességgel – a területi tőkeelmélet adaptációjának szándéka a kötet fontos koncepcionális vezérfonala.

Külön tanulmány is foglalkozik a *városi kormányzás* kérdéskörével, mely bizonyos tekintetben a mindenkor nagyvárosfejlesztés Achilles-sarkának tekinthető. Ha ugyanis elfogadjuk a könyv – szocialista rendszer fejlesztéspolitikai tapasztalatainak értékelése során tett – megállapítását, miszerint *autonómia nélkül nincs sikeres ellenpólusképzés*, akkor bizony a rendszerváltás utáni fejlemények sem kecsegtetnek túl sok reménnyel. Az új önkormányzati rendszerben ugyan megnövekedett a helyi szereplők autonómiája, azonban a feladatokhoz egyre kevesebb anyagi mozgástér társult, majd az autonómia illúzióját is szertefoszlatták a 2010 után érvényesülő nyílt *recentralizációs törekvések*. E tendenciák hazai nagyvárosok fejlődésére gyakorolt hatását jól mutatja, hogy az elegánsan – és némi eufemizmussal – megfogalmazott *lobbi erő* megléte vagy hiánya több nagyváros (pl. Debrecen, Pécs, Székesfehérvár) esetében is megjelenik befolyásoló tényezőként. A városokat bemutató esettanulmányok elsősorban a *helyi gazdaságfejlesztés szervezeti hátterére* fókuszálnak: míg például Debrecen elemzésében jól tükröződnek a helyi gazdaságfejlesztés paradigmaváltásai, Győr anyagában egy általánosabb *városi kormányzási modell* felvázolására is sor kerül. Eszerint a meghatározó gazdasági szereplőnek számító Audi, az egyetem és a város együttműködésének jövőbeli fejlődési iránya a Győri Tudásrégió modellje, mely a gazdasági szereplők, az oktatási-képzési intézmények, az önkormányzat, valamint a civil szervezetek és egyházak képviselőit foglalja magába. Több tanulmány is felhívja a figyelmet arra, hogy a korábbi időszakok korlátozott együttműködési hajlandósága után napjainkban mindinkább megfigyelhető a *várostérségek fontosságának felismerése*.

A kötetben összefoglalt kutatások leghangsúlyosabb része a nagyvárosok *gazdasági alapjaival* foglalkozik. Történelmi léptékben *többszöri megújulás*, gazdasági szerkezetváltás és bizonyos mértékű gazdasági homogenizáció figyelhető meg a vizsgált településkörben. Jól mutatják ezt a 19–20. században kereskedő-, illetve agrárvárosból előbb eltérő (és változatosabb) ágazati szerkezetet felmutató ipari, majd mindinkább járműipari központtá vált Győr és Kecskemét egymás mellé helyezhető példái. A rendszerváltás után eltérő mélységű válság és a *külföldi működő tőkére épülő megújulás* számottevő különbségei jellemezték nagyvárosainkat, melyet a kiinduló állapot (ipar- és gazdaságirányító központok, ágazati szerkezet, ipari hagyományok), a privatizáció kimenetele, valamint az új beruházók szelektív megjelenése befolyásolt. Az *újraiparosodás* kezdetben elsősorban Győr és Székesfehérvár (illetve részben Kecskemét) jellemzője volt, míg Debrecen, Miskolc és Nyíregyháza esetében jelentős időbeli késés figyelhető meg. Pécs

új keletű elektronikai iparának 2008 utáni leépülésével kiesni látszik, míg Szeged mindvégig távolmaradt e folyamatoktól. Mindezek nyomán jelentős *differenciák* alakultak ki a nagyvárosok között az ipar súlya és szerkezete (diverzifikáltsága, domináns ágazatai) alapján. Az újraiparosodó nagyvárosokban elsősorban a járműipar és az elektronikai ipar térnyerése, a helyi gazdaság növekvő *külső kitettsége* jellemző, mely az önkormányzatok helyi adóbevételeinek szerkezetében is tükröződik. Az új (ipari) szereplők helyi szellemi potenciálra épülése és *beágyazódása* változó mértékű, de összességében inkább *mérsékelt*. A szolgáltatások – köztük az ún. *új gazdaság* elemeinek – egyenletesebb térbeli megjelenése, illetve a térségi-regionális funkciókat hordozó *intézményi szféra* jellemzően tompítja a külföldi működő tőkére alapozott újraiparosodás által generált különbségeket, miközben a *helyi kkv-szektor* és általában a kiemelt iparágakon kívüli vállalkozások – például a több városban is jelentőssé vált SSC szektor – *gazdasági diverzifikációs szerepe* nem hangsúlyozható eléggé. Több esettanulmányban – így Miskolc, Nyíregyháza és Szeged anyagában – komoly szerephez jut a turizmus, továbbá valamennyi város esetében kiolvashatók a *felsőoktatási bázisépítési vagy -kiaknázási törekvések*. Utóbbi Szegeden a legmarkánsabb, ahol nem pusztán a gazdaság és egyetem közti kapcsolatok kialakítása, hanem – elsősorban a biológiai kutatások tradícióira, illetve az új lézeres kutatóközpont adottságaira építkezve – a tudomány önálló gazdasági tényezővé tétele a cél. Az összehasonlító elemzés különbséget tesz *gyorsabban fejlődő, feltörekvő és helyüket kereső nagyvárosok* között, és súlyuk alapján Győrt, Debrecent és Székesfehérvárt nevezi meg a „nem fővárosi” gazdaság centrumaiként. Ez utóbbi megállapítást ugyanakkor semmiképp sem hangsúlyoznám túl, hiszen a nagyvárosok közötti méretbeli különbségek sokkal kisebbek, mint Budapesttől tapasztalható leszakadásuk mértéke.

A *társadalmi alapok* kapcsán kiemelésre kerül a vizsgált nagyvárosok *népességkoncentráció szerepe*: lélekszámuk meghaladja (vagy korábban meghaladta) a százezer főt. Ugyanakkor, még e szűk és viszonylag homogén településkörben is *eltérő népesedési dinamikák* figyelhetők meg: a természetes szaporodás idővel mindinkább a migrációs többletnek adta át a helyét, majd a gazdasági bázis megrogyása és a *szuburbanizáció* több helyen számottevő *elvándorlást* és *népességcsökkenést* eredményezett. A tanulmányok tükrében különösen a magasán képzett munkaerő megtartásának képessége kérdőjeles többfelé, a helyi gazdasági bázis igényei ugyanis nincsenek mindig összhangban az iskolázottsággal. Természetes fogyást ellensúlyozni képes *pozitív migrációs mérleggel* csak Győr és Kecskemét rendelkezik, míg az alföldi városok lakónépességének viszonylagos stabilitásában a közigazgatási határokon belüli szuburbanizáció jelensége is fontos szerepet játszik. Miskolc és Pécs esetében ugyanakkor a gazdasági alapú elvándorlás és – településszerkezeti okokból – a szuburbanizáció hatásainak összeadódása, s így nagyobb arányú népességfogyás figyelhető meg. Nem véletlen, hogy a *népességmegtartó vagy -vonzó képesség erősítése* többfelé (pl. Miskolcon, Pécsen, Szegeden és Székesfehérváron) is megfogalmazódott célként. Miközben a népesség előregedésének mértéke, az iskolázottság, a foglalkoztatottság és a jövedelmek is jobb értékeket mutatnak helyben a régiós átlagoknál, a *nagyvárosok között különbségek* figyelhetők meg: társadalmi téren is hármast nagyvárosi egyenlőtlenségrendszer mellett teszik le voksukat az idézett tanulmány szerzői. A könyv azon megállapítása, miszerint nem ugyanazok a települések szerepelnek jól az iskolázottság és a gazdasági mutatók terén, egybecseng a gazdasági növekedés és tényezőellátottság eltérő térbeli mintázatait, illetve az erőforrások nem hatékony felhasználását hangsúlyozó véleményekkel. A társadalmi elemzés kiemeli a középosztály nagyvárosi térfoglalását, a dzsentifikáció és szuburbanizáció folyamatait, továbbá – ezekkel részben összefüggésben – bizonyos *társadalmi problémák* (például kirekesztés, szegregáció) *koncentrációját*, ami komolyan felveti a „városhoz való jog” kérdését. Nemcsak a társadalmi szerkezet és a városok versenyképessége közötti kapcsolat fogalmazódik meg, de több tanulmány érinti a sikeres társadalomra jellemző *helyi identitástudat* témáját is, melynek terén – a leírtak tükrében – az erősítendő miskolci és a jelentős erőforrásnak tekinthető pécsi (tüke-) lokálpatriotizmus képviselik a szélsőségeket.

A nagyvárosok összehasonlító elemzésében a *kulturális potenciált* érintő vizsgálatokat tartom az egyik legizgalmasabb pontnak, hiszen talán ezen a területen jelenik meg leginkább a *helyek egyedisége, szelleme*, a lokális környezet puha összetevői. A színházak, könyvtárak és közgyűjtemények statisztikai adataira, illetve némi empiriára épülő elemzés főként a magasabb kultúrára összpontosít. Bár azt nem tudjuk meg, hogy a nagyvárosok mennyire nőnek a hazai településhálózat egésze fölé, nagyarányú elmaradásuk

Budapesttől és az öt regionális központ egymást részben kiegészítő funkciói jól kirajzolódnak a vizsgálatból. Míg a színjátszás terén Pécs, a könyvtárak vonatkozásában Debrecen, addig a múzeumlátogatások alapján Miskolc emelkedik ki leginkább a mezőnyből, de – például a Győri Balett vagy a Szegedi Szabadtéri Játékok nemzetközi hírű intézményei révén – a további két regionális központ is jelentős kulturális pozíciókat birtokol. Hasonló a kép az érintőlegesen elemzett műtárgypiac esetében is. A *nagyvárosok kulturális és kreatív potenciálja* – véleményem szerint – az esettanulmányokban is több figyelmet kaphatott volna: csak a 2010-ben Európa Kulturális Fővárosa címet viselő Pécs, a legmarkánsabb szerkezet- és imázsváltást megvalósító Miskolc, és a történelmi múltjára erősen alapozó Székesfehérvár elemzésében találkozhatunk jelentősebb releváns tartalommal. Kulturális fővárosi ambíciókat ugyanakkor több nagyváros is dédelget: 2010 előtt Debrecen és Miskolc, 2023 előtt pedig Debrecen és Győr jutott a győztes mellett legmesszebb a kiválasztási folyamatban. A nagy egyetemvárosok kulturális miliójére ráadásul a felsőoktatás *nemzetköziesedése* és – ezzel összefüggésben – a *studentifikáció* multikulturális dimenziója is mindinkább rányomja bélyegét. Végül – nemcsak a kultúra, de a helyi társadalom és gazdaság egésze szempontjából is – komoly hozzáadott értéket tartogatna a nagyvárosok *etnikai és vallási gyökereinek*, illetve ezen adottságok „helyek szellemébe” épülésének vizsgálata, mely egyúttal a történettudomány és a néprajztudomány eredményeinek hasznosítását is szükségessé teszi.

A leírt gazdasági-társadalmi-kulturális fejlődési pályák fizikai lenyomata a *területhasználat* változása: a kapcsolódó tanulmány szerint a *természetföldrajzi és történelmi alapokon* kialakult különbségek elmosódása figyelhető meg a 20–21. században. A nyugat-európai fejlődési mintákhoz közelebb álló dunántúli városok és a 19. századi nagy tiszai árvíz után újjáépített Szeged, illetve a földszintesebb alföldi városok közötti *különbségek mérséklődtek*, általánosan jellemző a vertikális tagoltság és a horizontális zárttság növekedése. A nagyvárosok – a gazdasági és társadalmi változások mindenkori gyújtópontjaiként – dinamikus *területhasználati átalakulásokat* mutatnak a rendszerváltás után is. Egyszerre figyelhető meg a cityképződés, a kereskedelemhez kötődően szubcentrumok létrejötte, továbbá az ipari és katonai területek átalakulása. Utóbbiak egy része ma is alulhasznosított tartalékterület, de a szolgáltatások és a lakófunkció terjeszkedése révén a korábbi rozsdaovezetek részleges revitalizációja valamennyi városban megfigyelhető. Zöldmezős beruházások többfelé vezettek új ipari terek létrejöttéhez. A városrehabilitáció, a zöldterületek növekvő aránya, a külső lakóövek felértékelődése, illetve – részben a zártkertek átalakulásával – a szuburbanizáció ugyancsak általános tendenciák. Több városban felsőoktatási negyedek jöttek létre. A nagyvárosok sikeressége *működési problémákat* is előidéz, melyek legjellemzőbb terepe talán a közlekedésszervezés. E tekintetben rendkívül frappáns a kecskeméti esettanulmány megállapítása, mely szerint egyszerre kell bepótolni a múltból örökölt hiányosságokat, megfelelni a jelen kihívásainak és elébe menni a jövőnek.

A könyv számos gondolatot ébresztett e sorok írójában. Egyrészt, a helyzetelemzés nem teljes a vizsgált nagyvárosok *hazai és nemzetközi városhálózaton belüli elhelyezése* nélkül. Joggal vetődhet fel a kérdés, hogy ezek a települések – hazai városok közül kitűnő méreteiken túl – valóban eltérő minőséget képviselnek-e? Igazi „kisebb nagyvárosok” vagy csupán nagyra nőtt középvárosok? A kérdés eldöntése nemcsak a magyar városhálózat egészével foglalkozó korábbi vizsgálatok megismétlését teszi szükségessé, de nemzetközi összehasonlító kutatást is indokol. Másrészt, a nagyvárosok megerősítése szempontjából lényeges kérdés, hogy a „helyek terét” felváltó „áramlások tere”, a különböző *gazdasági és társadalmi hálózatokba kapcsolódás* lehetősége mennyiben kínál új/kedvezőbb feltételeket e nagyvárosokhoz méltó, kiterjedt hinterlandokkal nem rendelkező – és a vonzáskörzetre épülő városgazdaságok korában ezt fejlődési korlátként megéllő – települések számára? Különösen Budapest árnyékában van jelentősége a problémának, mint azt a székesfehérvári esettanulmányban szereplő negatív scenárió („csapágyvárosként feloldódás”) példája is mutatja. Harmadrészt, nem új felvetés, hogy miként haladható meg a kritikus tömeg, a nagyvárosi agglomerációs előnyök gazdaság fejlődését nehezítő hiánya? A *méretgazdaságossági problémák* kezelésének elméleti lehetőségein (pl. specializáció, kölcsönzött méret) túl érdemes lenne közelebbről tanulmányozni a sikeresnek tartott európai „kisebb nagyvárosok” példáit. Negyedrészt, régóta foglalkoztat a *hazai városfejlesztési receptek egysíkúsága*: dinamikus közép- és nagyvárosok nemigen maradhatnak ki a külföldi működő tőkére alapozott, nagyvállalati bázison végrehajtott újraparosításból. Érdemes lenne alaposabban körüljárni, hogy ez vajon Kelet-Közép-Európa nemzetközi munkamegosztásban elfoglalt

helyéből adódó régióspecifikus, vagy az érintett településkör telephelyi adottságaival összefüggő, a kelet-közép-európai régió határain túl is megfigyelhető városhierarchia-specifikus jelenség? Egy ilyen vizsgálat az újraparaszításon túlmutató helyi gazdaságfejlesztési alternatívák realitásának megítélését, illetve a nemzetközi „legjobb gyakorlatok” feltérképezését is nagyban segítené. Végül, visszakanyarodva a bevezető idézethez: van-e tere a *helyek szellemének a városfejlődésben*, vagy a mindennapi életünket megszabó intézmények és fejlesztési források centralizációja kizárja erős vidéki nagyvárosok, a fővárositól elkülönülő „párhuzamos világok” létezését? Egy második (harmadik, negyedik stb.) „főváros” felemelkedése ugyanis – véleményem szerint – az utóbbit is feltételezné...

A felvetődő kérdések is jelzik a *nagyvárosok kutatásában rejlő tartalékokat*. A könyv ezért (is) nemcsak a szűkebb szakma (a regionális tudomány és a társadalomföldrajz) művelőinek lehet érdekes olvasmány: tudom ajánlani az érdeklődő szélesebb közönség számára is.